

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

De rol van Antwerpen en Vlaanderen aan het begin van de Opstand en de gevolgen van de herovering door de Spaanse troepen

door Bart De Wever

Uitgesproken tijdens de Onafhankelijkheidsviering op 26 juli 2023 te Wassenaar

COGNOZCO EL UMOR DE LA TIERRA, QUE AUNQUE VINIESSE CHRISTO A GOVERNARLOS, NO DEXARAN DE MURMURAR Y DE DECIR LO QUE SE LES ANTOJARA

“Ik ken hun volksaard. Zelfs als Christus zelf zou komen om hen te besturen, dan zouden ze nog niet ophouden met klagen en leuteren.”

Geachte dames en heren

Wij, Nederlanders van noord en zuid, zijn dus kennelijk in onze aard een vervelend volkje.

Kardinaal Granvelle vatte dat in december 1573 goed samen toen hij de nieuwe landvoogd Luis de Requesens enkele tips meegaf in een brief gericht aan diens broer.

Granvelle had veel ervaring met het kluwen aan lokale gebruiken, rechten en privileges waar wij Nederlanders ons voortdurend op beriepen om ons zelfbestuur te doen respecteren.

Het klinkt een hedendaags politicus vertrouwd en actueel in de oren, maar in de jaren 1560 en 1570 werd elke hervorming of nieuwe regel van bovenaf in de Nederlanden onthaald met fel geklaag en geleuter van onderuit. En als grootste stad was Antwerpen uiteraard een voortrekker. De Habsburgse bestuurders in onze streken, en die op afstand in Madrid, werden er horendol van.

Ik wil u tijdens deze uiteenzetting meenemen naar de tijd waarin deze Antwerpse onafhankelijkheidsdrang hoogdagen vierde.

Toen in februari 1565 het nieuwe Antwerpse Stadhuis werd ingehuldigd, vandaag nog steeds het mooiste renaissancepaleis in de Lage Landen, prijkte op de gevel plots geen Mariabeeld meer, zoals op het voorgaande, gotische stadhuis.

Nee, er stond een fier beeld van de Romeinse tirannendoder Brabo, de legendarische stichter van Antwerpen.

En boven het wapenschild van Filips II waren vier letters aangebracht: S.P.Q.A. Senatus populusque Antverpiensis: de raad en het volk van Antwerpen. Het signaal naar Madrid was duidelijk: Antwerpen staat boven u, de stad dopt haar eigen boontjes. En als u daar te fel tegen in gaat, staat er nog hoger in de gevel een tirannendoder te wachten.

En de Spanjaarden begrepen die boodschap maar al te goed, zo blijkt uit een brief van 9 mei 1567 aan Granvelle vanwege diens plaatsvervanger Maxiliaan Morillon: “Et seroit fort bien leur faire

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

raser leur S.P.Q.A. qu'ilz intitulent partout en leur batimentz et édifices, prétendantz républicque libre, et que le prince ne leur peult rien commander sans leur consentement”.

Let wel, ook wij hebben “den koning van Hispanje altijd geëerd”. De stad ging er prat op zeer loyaal te zijn aan de Habsburgse vorst. Toen Filips II samen met zijn vader, toen nog keizer Karel V, in 1549 zijn Blijde Intrede in Antwerpen deed, hingen er in het Latijn reuzengrote spreuken langs de route door de binnenstad.

Fide nunquam polluta, stond er. Altijd met onbezoedelde getrouwheid. En Candore integro semper. Altijd met ongeveinsde openhartigheid. Die loyaliteit was oprecht, want Antwerpen had zijn welvaart mee te danken aan keizer Karel en zijn Bourgondische voorouders.

Zo had hertog Maximiliaan van Oostenrijk in 1488, uit wraak op de Bruggelingen die in het in hun hoofd hadden gehaald om hem te gijzelen, beslist om het zwaartepunt van de handel van Brugge naar Antwerpen te verleggen. Onder zijn kleinzoon, keizer Karel, die altijd in geldnood zat en waardeerde dat hij steeds nieuwe kredieten op de Antwerpse beurs kon ophalen, groeide en bloeide Antwerpen tot het economische en financiële hart van het Habsburgse wereldrijk. Antwerpen werd het New York van zijn tijd, de onbetwiste alfa-stad.

Die enorme opleving van de handel zoog ook allerlei cultureel en intellectueel talent aan. In 1520 en 1521 woonde Albrecht Dürer maandenlang in Antwerpen. Want in een stad waar, in Dürers woorden ‘gelds genug’ was, bulkte het ook van de opdrachten. Dürer rijfde de bestellingen binnen, vooral van de schatrijke Portugese kruidenkoningen. In het huis van de Portugese koninklijke zakenbehartiger Brandão profiteerde Dürer van de gelegenheid om een portret in zilverstift te maken van “seine morin”. Aldus maakte hij het eerste volwaardige portret van een zwarte vrouw in de geschiedenis van de Westerse kunst. Een werk dat van ontzettend belang was voor de vermenselijking van personen van kleur in de schilderkunst. Wat de dame in kwestie er van vond, weten we helaas niet, want zij kon niet genieten van persoonlijke onafhankelijkheid. Ze was wellicht als slavijn, mee naar Antwerpen gereisd in het Portugese huishouden. Zeker weten we dat echter niet, want slavernij was in Antwerpen eigenlijk expliciet verboden en bestond dus alleen in de schemerzone van buitenlandse huishoudens.

Met de komst van Dürer en andere voor die tijd avant-gardistische kunstenaars, sijpelden ook tal van nieuwe ideeën binnen in het broeierige Antwerpse stadslandschap. Dürer zelf was begeistert geraakt door de religieuze hervormingsleer van Maarten Luther, die vanuit Wittenberg razendsnel tot in Antwerpen was doorgedrongen.

Luthers pamfletten werden al enkele maanden na hun verschijning in Wittenberg vertaald aangeboden op de rijke Antwerpse boekenmarkt. Dat viel bepaald niet goed bij de katholieke, Habsburgse bestuurders. De eerste boekenverbranding vond in Antwerpen plaats op 13 juli 1521. En zoals Heinrich Heine ons leerde: Dort wo man Bücher verbrennt, verbrennt man auch am Ende Menschen. Op 1 juli 1523 stierven op de Grote Markt van Brussel de eerste protestantse martelaren van de Lage Landen.

Precies 500 jaar geleden werden er twee Antwerpse Augustijner monniken levend verbrand: Jan van Essen en Hendrik Vos. De jaren nadien volgden steeds strengere plakكاتen elkaar op om de ketterij in te dijken, te vervolgen en te bestraffen. De bloedplakكاتen werden een bittere werkelijkheid.

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

Dames en heren

Het weefsel van onze samenleving geraakte vanaf dan steeds zwaarder ontstoken. Het Antwerpse stadsbestuur zou echter tot het uitbreken van de Opstand zijn marge tot onafhankelijkheid maximaal gebruiken om de polarisatie beheersbaar te houden. Geen inquisitie binnen de stadsmuren. Geen beperkingen voor buitenlandse handelaars. Geen lastige vragen voor vooraanstaande Antwerpenaren die in de beslotenheid van hun hoven van plaisantie misschien al eens snuisterden in foute boeken maar daar niet opzichtig mee te koop liepen. Om de schijn van de trouwe dienaar hoog te houden, had het stadsbestuur er anderzijds geen probleem mee om protestantse oproerkraaiers genadeloos te vervolgen en conform de ketterplakkaten te laten executeren.

Dat gold met name voor de wederdopers, een strekking die bijna zonder uitzondering uit de absolute onderlaag van de Antwerpse stedelijke bevolking rekruteerde. Meestal waren het havelozen of inwijkelingen, en die konden probleemloos aan de brandstapel geofferd worden.

Dat beleid hield de toestand lange tijd beheersbaar. Totdat het calvinisme opkwam en vooral steun verwierf onder de gevestigde ambachtslui en zelfs de families van gezagdragers. De calvinisten waren – in tegenstelling tot de lutheranen – bijzonder assertief en zochten doelbewust invloed en politiek draagvlak.

Voor het stadsbestuur, dat nog steeds overwegend katholiek bleef, werd het nu echt dansen op een slappe koord.

De steeds strengere inmenging van bovenaf hielp allerm minst om de sociale vrede te bewaren en het vertrouwen van de buitenlandse handelaars te behouden. Antwerpen was het logistieke scharnier voor de handel tussen Duitsland en Engeland, twee gebieden die steeds protestantser kleurden. In Antwerpen moesten die andersdenkende Duitse en Engelse kooplui samenleven met Italiaanse investeerders, Portugese joden en zelfs Spaanse vrijdenkers – want jawel, het was in Antwerpen dat in 1543 het Nieuwe Testament voor het eerst in het Spaans gedrukt werd dankzij de vertaling door de protestantse academicus Francisco de Enzinas. Overigens, ook de Tyndale bible, de eerste massaal verspreide bijbel in het Engels, werd in Antwerpen gedrukt en vanuit de stad naar Engeland gesmokkeld.

In 1559 sloeg in de stad het nieuws over een grote hervorming van de bisdommen in de Lage Landen dan ook in als een bom. Antwerpen lag namelijk al eeuwenlang in het bisdom Kamerijk, meer dan honderdvijftig kilometer ver gelegen. De afwezigheid van een bisschop had niet alleen de inquisitie buitengehouden. Het zorgde er ook voor dat het stadsbestuur geen kerkelijke pottenkijker had in het vervolgingsbeleid en het afdwingen van de bloedplakkaten.

Dat was al langer een doorn in het oog van het Habsburgse bestuur, Granvelle op kop, die door de hervorming zelf kardinaal werd. Maar Antwerpen slikte de komst van een bisschop niet zomaar.

Maandenlang ging men klagen en leuteren bij de landvoogdes Margaretha van Parma, en toen dat geen resultaat had, stuurde het stadsbestuur in 1562 zowaar een delegatie naar Madrid. Onder hen stadspensionaris Jacob van Wesenbeke, de latere vertrouweling van Willem van Oranje. Meer dan een jaar bleven de Antwerpse notabelen in Madrid. Filips ontving ze beleefd maar wimpelde hun bezorgdheden af. De Antwerpenaren wilden echter van geen wijken weten en bleven in Madrid om

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

aan te dringen. In augustus 1563 besloot Filips knarsetandend om de benoeming van een Antwerpse bisschop op te schorten. Antwerpen vierde feest.

Het was een hoogdag voor de Antwerpse eigenzinnigheid. Maar de schijnbare toegeeflijkheid van Filips verborg een minder fraaie werkelijkheid. De Spaanse koning bekommerde zich in de eerste helft van de jaren 1560 gewoon minder met de Nederlanden. Zijn focus lag in het Middellandse Zeegebied, waar de Ottomanen moesten tegengehouden worden. Zijn halfzus, landvoogdes Margaretha van Parma, liet hij grotendeels aan haar lot over. Haar brieven bleven vaak maandenlang onbeantwoord. En toen haar verslagen in het voorjaar van 1566 steeds zorgwekkender klonken omdat ze door het Eedverbond der Edelen in het nauw gedreven werd, reageerde hij kregelig en beschuldigend. Die halfzus van hem had de zaken kennelijk niet op orde.

Zijn adviseurs waren verdeeld. Een belangrijke fractie, waaronder zijn eigen neef, de Rooms-Duitse keizer Maximiliaan, maande hem aan verzoenend op te treden. De mening van de hertog van Alva was daarentegen eenvoudig: als Filips het ketterse onkruid niet met stevige hand zou uittrekken, zou het heel zijn rijk gaan overwoekeren.

En Alva was niet de eerste de beste, hij was een grande die het voorrecht genoot om zijn hoed te mogen ophouden in het bijzijn van de koning. In een andere tijdsgeest had Filips misschien de eerste lijn gevolgd. Maar in deze woelige tijd was de vraag hoelang de Spaanse wereldheerser nog met zich kon laten sollen door dat vervelend volkje. Filips maakte zich klaar om naar de Nederlanden te reizen. Althans, zo deed hij uitschijnen om de gematigde fractie tevreden stellen. Achter de schermen bereidde hij echter Alva voor om als zijn gevolmachtigd plaatsvervanger de Nederlanden onder handen te nemen. Een markant detail daarbij: Alva was maar de derde keuze van Filips, twee gematigdere edellieden hadden de opdracht al beleefd geweigerd. Of hoe de geschiedenis soms echt een dubbeltje op zijn kant kan zijn.

In Antwerpen bereikte de pragmatische politiek van het stadsbestuur inmiddels zijn limieten. De calvinisten liepen in de zomer van 1566 over van zelfvertrouwen. Doordat de machtspositie van de landvoogdes wankelde, werd er in Antwerpen openlijk gepredikt. In het begin nog netjes buiten de stadsmuren, waar lutheranen en calvinisten afzonderlijk hun achterban toespraken.

Het stadsbestuur vroeg daarop aan Margaretha om een sterke leidersfiguur te sturen om de stad onder controle te houden. De ogen waren gevallen op een hoge edelman wiens lange lijst aan titels een heel handig opzetje bevatte om in Antwerpen een mandaat te krijgen. Willem van Oranje was namelijk burggraaf van Antwerpen. Die functie stelde sinds het begin van de vijftiende eeuw eigenlijk niets meer voor. Symbolisch was de burggraaf de sleutelhouder van de Antwerpse Burcht namens de Brabantse hertog.

Maar die titel was de perfecte kapstok om de benoeming van Willem tot superintendant van Antwerpen aan op te hangen.

Dames en heren

Ik weet niet welk gevoel u krijgt bij de functie 'superintendant'. We kennen in Vlaanderen de 'intendant' als een bemiddelende topfunctie voor dossiers die echt helemaal in het slop zitten en waarin het maatschappelijk draagvlak ver zoek is. Als men een 'superintendant' moet benoemen, dan mag men dus helemaal het hart vasthouden.

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

Hoe dan ook, als kersvers superintendent kwam Willem van Oranje midden juli 1566 in Antwerpen aan. Hij begon direct, net als hedendaagse intendanten het doen, aan een brede consultatieronde bij notabelen, rijke poorters, vooraanstaande ambachtsslui, aalmoezeniers, de belangrijkste geestelijken, rederijerskamers en buitenlandse handelaars.

Na die vele gesprekken had Willem een verpletterende conclusie klaar: het onderling vertrouwen tussen de geloofsgemeenschappen was ver zoek en Antwerpen balanceerde op de rand van een stadsoorlog. Op 13 augustus publiceerde hij een ellenlang besluit waarin hij feitelijk de staat van beleg afkondigde. Hij riep de schuttersgilden samen en voerde in Antwerpen een gewapend bestuur in. Willem vierde de belangrijke Onze-Lieve-Vrouweomwegang nog mee en vertrok dan naar Brussel met de boodschap dat zijn taak er voorlopig op zat.

Maar al tijdens die bewuste omwegang waren de onderhuidse spanningen openlijk naar boven gekomen. Het Mariabeeld werd in de straten beschimpt. De calvinistische prediker Herman Moded riep op om de katholieke beelden niet alleen uit het hart, maar ook uit het oog te bannen. Op 20 augustus voegden een tweehonderdtal Antwerpse calvinisten de daad bij het woord. De Beeldenstorm raasde door de stad. De door Willem opgetrommelde schuttersgilden beperkten zich tot het afzetten van de Grote Markt. Kerk na kerk viel ten prooi aan vandalisme en diefstal.

Het relikwie met de voorhuid van Christus verdween daarbij uit de Onze-Lieve-Vrouwekerk (de latere kathedraal) om nooit meer terug te keren.

Op 26 augustus, nadat de orde in de stad moeizaam was hersteld, kwam Willem terug in Antwerpen aan. De religieuze onlusten waren een uitstekende aanleiding om zijn politieke agenda door te duwen. Op 31 augustus 1566 kondigde hij in Antwerpen zowaar een godsdienstvrede af. En die beperkte zich niet tot religieuze vrijheid. Inherent bevatte ze ook waar het Willem werkelijk om te doen was: met name dat het beleid van Filips onderworpen zou worden aan het 'advyse vande State generale van desen lande'. Onafhankelijkheid dus.

Let wel, Willem was nog geen opstandeling tegen de Habsburgers. Een compromis was zeker nog mogelijk. Begin 1567 herstelde Margaretha van Parma met harde hand het Spaanse gezag in Valenciennes. Daarna werd een geuzenleger onder leiding van Brederode op 13 maart 1567 verpletterd bij Oosterweel, vlakbij Antwerpen. Willem van Oranje had in de aanloop naar die veldslag de stadspoorten gesloten. Aan de katholieken kon hij zeggen dat dit was om te beletten dat calvinisten uit de stad mee ten strijde konden trekken. Aan de protestanten kon hij zeggen dat zo de Spaanse troepen uit de stad konden worden gehouden.

Ei zo na kwam het toen in de stad zelf tot een veldslag tussen beide facties. Maar Willem kon de meubelen redden.

Daar had het misschien bij kunnen blijven. Maar zo is het niet gelopen. Want in de zomer van 1567 verscheen Alva op het toneel. Exact een jaar later meende die al dat zijn opdracht er al zo goed als opzat. In een brief van 22 augustus 1568, gericht aan de secretaris van Filips, Gabriel de Zayas, vatte hij dat mooi samen. De belangrijkste opstandige edelen waren onthoofd, zoals Egmont en Horne, en ook de voormalige Antwerpse burgemeester Antoon Van Straelen.

Anderen waren op de vlucht, zoals Willem van Oranje. In juli had Alva's Leger van Vlaanderen nabij Jemmingen de geuzen onder Lodewijk van Nassau verslagen. De Bloedraad draaide op volle

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

toeren en spoorde de verantwoordelijken voor de Beeldenstorm op. De verdrukkende geloofsplakkaten van Filips waren opnieuw van kracht. En in de rijkste stad van het Spaans-Habsburgse rijk, Antwerpen, werd volop gebouwd aan een machtige citadel die de handelsstad onder de knoet zou houden. Klaar is kees, dacht Alva.

Bovendien, zo vertrouwde Alva de koninklijke raadgever toe, was het klimaat in de Lage Landen slecht voor zijn jicht. De Spaanse bevelhebber keek uit naar een nieuwe uitdaging in mildere weersomstandigheden en zonder die tergende regenval. Dat Brabant etymologisch verklaard wordt door de samenstelling 'braeclant' of, vrij vertaald 'moerasland', had Alva alvast iets te meer dan hem lief was aan den lijve ondervonden.

Maar in Madrid had Gabriel de Zayas nu niet meteen veel medelijden met de persoonlijke bekommernissen van Alva.

En ook de andere adviseurs van Filips fronsten ook de wenkbrauwen bij Alva's typische, snoeverige interpretatie van de politieke werkelijkheid in de Nederlanden. Ze lazen zijn brief alvast niet met dezelfde roze bril.

Ja, Egmont en Horne waren terechtgesteld. Maar Willem van Oranje werd daardoor in het geuzenkamp geduwd en groeide van een eigenzinnige edelman uit tot de spilfiguur en het symbool van een ware Opstand.

Ja, Alva had een geuzenleger verslagen en zijn macht met harde hand opgelegd. Dat had er eigenlijk nog aan moeten ontbreken, gezien de gigantische sommen die naar de militaire onderneming vloeiden. Maar met een veldslag was de oorlog zeker nog niet gewonnen.

Ja, Alva had de Antwerpse wereldhaven terug stevig in handen. Hij had de stad in zijn geheel eigen stijl voor het blok gezet om de helft van de kosten voor de nieuwe dwangburcht te dragen.

De Antwerpenaren moesten zware heffingen invoeren om de kanonnen te betalen die voortaan op hun huizen zouden gericht zijn. Maar in het verre Madrid besepte men ten volle dat daar zeker geen ziertjes mee gewonnen waren, en – belangrijker nog voor de staatskas – dat daar weinig ondernemersvertrouwen mee te rapen viel.

De ijzeren hertog kreeg niet de verhoopte vrijgeleide om de regenachtige Nederlanden te verlaten. Hij moest verder ploeteren tot hij in 1573 moegestreden van het toneel kon verdwijnen. Alva's poging om met brutaliteit de Nederlanden weer totaal afhankelijk te maken, had uiteindelijk alleen de droom gevoed om totaal onafhankelijk te worden. En na Alva zou het er niet beter op worden. In 1576 vielen muitende Spaanse troepen vanuit de citadel de stad Antwerpen binnen. Tijdens deze Spaanse furie werd burgemeester Jan van der Meeren samen met duizenden stadsgenoten om het leven gebracht. Na een dagenlange moordpartij werden de Spaanse troepen uit de stad verdreven. Antwerpen riep zich zowaar uit tot een Staatse, calvinistische republiek. Op 18 september 1577 reed Willem van Oranje triomfantelijk de stad binnen die hij een goede tien jaar eerder had moeten ontvluchten. In 1583 zou hij er een moordaanslag overleven waarbij hem in de citadel een kogel in het hoofd werd geschoten. Hij zou er zijn zesde en jongste dochter krijgen, Emilia Antverpiana. Haar moeder, Charlotte de Bourbon, ligt in de Antwerpse kathedraal begraven. Maar Antwerpen zou zijn vrijheid niet kunnen vrijwaren. Op 17 augustus 1585 –een van de zwartste dagen uit onze

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

geschiedenis- moest burgemeester Filips van Marnix van Sint-Aldegonde, de vermoedelijke auteur van het Wilhelmus, de stad overgeven aan de troepen van Alexander Farnese.

Dames en heren

Zo kwam er einde aan de onafhankelijkheid van Antwerpen. Zo kwam er een einde aan onze gouden eeuw. De helft van alle Antwerpenaren zou uiteindelijk de stad verlaten.

Velen van hen trokken naar het noorden waar ze een belangrijk aandeel zouden hebben in wat de gouden eeuw van Amsterdam ging worden. De herstelde katholieke hegemonie zou Antwerpen wel nog tot centrum van de contrareformatie maken, Brabo werd in de gevel van het stadhuis door de Jezuïeten vervangen door een madonna die vandaag nog steeds de passanten begroet. De bloeiende barok schonk de stad met Pieter Paul Rubens de beroemdste Sinjoor aller tijden. Maar het kon niet verhelen dat Antwerpen zonder stedelijke vrijheid, zonder pragmatische openheid voor mensen van allerlei slag en gezindte, en zonder vrije handel over de Schelde, degradeerde van een wereldhaven tot een loutere havenstad in de zuidelijke Nederlanden. Een lange periode van stagnatie diende zich aan.

De Franse jezuïet Coyer noteerde in 1769, tijdens een bezoek aan Antwerpen, hoe jammer hij het vond dat die eens zo machtige stad nog slechts een schim van zichzelf leek. Dat zou niet meer veranderen, schreef hij. “Les fleuves ne retournent pas à leur source.” Rivieren stromen niet terug naar hun bron. Maar hij vergiste zich. In 1803 bezocht Napoleon Antwerpen. Hij gaf de notabelen weliswaar een koude douche door hen te zeggen dat hij zich eerder in een Afrikaanse stad waande: alles moest er aangepakt worden. Maar hij beloofde dat hij van Antwerpen weer een handelsstad zou maken van het hoogste niveau en zette daartoe de nodige infrastructuurwerken in de haven in gang. De doorstart van Antwerpen kreeg nog meer zuurstof in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden dat in 1830 helaas opnieuw gescheiden werd. Maar Antwerpen zou desondanks onstuitbaar zijn rol van wereldhaven verder heropbouwen, zeker na het vrijkopen van de Scheldevaart in 1863.

Dames en heren

Uit mijn historisch relaas mag blijken hoe belangrijk onafhankelijkheid is: de vrijheid om in stad en land naar eigen inzichten te mogen handelen; de vrijheid om tolerant en pragmatisch om te gaan met nieuwe mensen en nieuwe ideeën; de vrijheid om buitenwaarts te denken en handel te drijven.

Ik hoop dat we uit de geschiedenis leren hoezeer we deze vrijheden moeten koesteren.

Want in vrijheid kan de juiste afhankelijkheid groeien: de afhankelijkheid van partners die elkaar nodig hebben om samen sterker te staan in een globaliserende economie, van partners die elkaar cultureel kunnen bestuiven en verrijken, van partners die fundamentele waarden met elkaar delen.

Ikzelf heb alvast als vrije man uit de zuidelijke Nederlanden een levenspartner gevonden uit de noordelijke Nederlanden. Laat het een metafoor zijn voor wat ons te doen staat: in vrijheid timmeren aan de gedeelde toekomst van de Nederlanden.

Bart De Wever

Wassenaar, 26 juli 2023